

Митски мотиви у традицији о деспоту Стевану

Када једнога дана наша наука буде располагала са зборником српских скаски, видеће се колико је угледно место имао деспот Стеван у народној традицији. О њему се и прича и пева, и то не само у ужој области којој је припадао, већ и по другим крајевима нашега народа где је негована јуначка скаска. Има три момента који се у традицији истичу: Стеванова путовања; зачеће Јанка и Јање; неуспело протеривање Турака. Све ове теме обрађене су по шаблону и са општим местима из м и т о л о г и је и п р и п о в е д а к а. Овде ћемо дати неколико паралела за најважније мотиве који се везују за Стеваново име.

1. Стеван Високи као п у т н и к, описан је у једној херцеговачкој приповетки, која је објављена у најновијем зборнику приповедака С. К. Академије (Етн. Зборн. 41, Београд, 1927, №. 146, стр. 389 ид). »Обуче се једном, веле, Високи Стеван у стару робу просјачку, и пође по свијету да проси. Гдје је год срео богаташе, узимао је од њих што су му давали, а гдје год би сретао сиромашне, све би им давао, и више двојином давао би сиромашним него што би узимао од zgodних. И тако ходајући по свијету, дође једном у Њемачку, управо пред дворе цара њемачкога, па почне лупати на врата царска. Онда изиђу царске слуге и запитају га ко је и шта хоће. Он им каже да би рад ноћити. Слуге оду прво цару да јаве, а цар заповеди да га пусте, па га слуге одведу у једну чисту, фину одају, и тамо га намјесте, и запале му једну воштану свијећу. Пошто га намјесте, заповједи цар слугама да виде шта ради. Слуге оду да виде, а кад тамо а Високи Стеван запалио још једну воштану дебелу свијећу, и метнуо је више главе, а ону што су му слуге донијеле, метнуо ниже ногу. Чим су то слуге опазиле, одмах оду цару и јаве, а цар их пошаље да га доведу пред њега. Слуге му реку:

»Хајде с нама пред цара«, а он им одговори да не може онако подеран изићи пред цара. Али га слуге наговараху, и не хтједоше отићи без њега, те тако најпослије и он пође с њима. Кад дође пред цара, започне га њемачки цар испитивати откуда је и ко је, докле год није Високи Стеван припознао те казао се да је царски син. Онда га запита њемачки цар: »Па што тако идеш по свијету у просјачким хаљинама?« А Високи му Стеван одговори: »Идем стога да видим како свијет живи, припознају ли и помажу ли згоднији сиромашнима, и да се не зауставих код тебе и не казах се, још бих дуго и далеко тако по свијету ходио и просио«.

Причање је донекле збуњено и фрагментарно, али је јасно да је приповедач схватио догађај као *ἱερὸς λόγος*, као легенду. То се види и по садржини, и по (нешто наивном) тону. Легендарна је нарочито једна црта: то је херој у просјачком оделу. Исто овако као Стеван Високи, и у истом циљу, преоблачи се у просјака и Свети Сава (в., на пример, Б. Вила 13, 1898, 199, и 16, 1901, 181), и многи други хероји и божанства, и наши и туђи, в. многе примере у моме раду о Гостопримству и теофанији, у Етн. Зборн. С. К. Академије 31, 1924, 10 идд. Интересантно је како сам Стеван Високи образложавашвој пут по свету (»идем стога да видим како свијет живи, припознају ли и помажу ли згоднији сиромашнима«), јер је то типичан разлог за путовање свих путујућих божанстава. Веровање да божанство може узети на се облик просјака, налази се још у Одисеји (17, 483 идд). Када је наике Антиној ударио просјака (прерушеног Одисеја), сви присутни замерили су му:

Клети Антиноје, на зло погодио туцака тог си

Несретног, ако је он од небеских богова који!

Та и богови сами туђинцем из далеке земље

Сличан се знаду учинит и у сваком знаду облику

Граде обилазит, људску да opakост и правду виде.

За овај мотив може се наћи колико се хоће паралела, јер је веровање да божанство путује, прерушено као просјак, у циљу да испита људску побожност и морал, било опште код свих примитивних народа, упор. и Bolte-Polivka, Anmerkungen zu den Kinder u. Hausmärchen 2, 222 идд; Oskar Dähnhardt, Natursagen 2, 123 идд; Етн. Зборн. I. с. Стеван Високи је дакле, према митској концепцији, путујући херој, који, у доброј на-

мери, путује по свету и обилази људске домове — он је према томе из исте категорије из које и Свети Сава, Херкул, Тор, Дионис, Озирис, и други путујући богови и хероји.

Да је Стеван виши од обичног смртног, сведочи нам и наиван *indicium cognitonis* у двору немачкога цара: док је иначе у ложници довољна једна свећа, Стеван Високи пали две, и чак свећу немачког цара меће ниже својих ногу! По томе се немачки цар уверио да Стеван није обичан путник. Осветљавање ложнице и иначе је епски мотив, в. нпр. Вук Песме 88, 795 идд; упор. и Маретић, Наша народна епика, Загреб, 1909, 96.

2. У Вуковом речнику s. v. Сибињанин Јанко (упор. и Живот и обичаји стр. 242 ид; сасвим је слична епизода у песми »Високи Стеван и цар Бојадин«, Петрановић 2, 28, 359 ид; паралелна, али фрагментарна, верзија В. Богишић, Народне пјесме из старијих највише приморских записа, № 8 »Деспот Стјепан Лазаревић и Сибинка дјевојка, родитељи Сибињанин Јанка«) прича се о Високом Стевану ово: »Високи Стефан идући с војском из Москве у Србију дође у Будим на конак, и ондје маџарска господа видећи га онако висока и лијена зајеле имати од њега порода, и у разговору запитају га да ли би се у војсци његовој могао наћи добар ждријебац да опасе њихову кобилу да би и они запатили тако лијепијех и добријех коња, а он им одговорио: би, зашто не би? Кад буде увече они му пошљу лијепу дјевојку да ноћи с њиме. Кад се он стане изговарати, каже му се да је он то обрекао учинити; тако он дјевојку прими и преноћи с њоме, и сјутрадан ујутру на растанку даде јој прстен и рече јој: ако роди мушко да му надјене име Јанко, ако ли роди женско, Јања, и пошто дијете одрасте да му да онај прстен. Одатле се он крене и отиде у Србију, а дјевојка послје девет мјесеци роди двоје, и мушко и женско, и по његовој наредби надјену мушкоме име Јанко, а женскоме Јања. Пошто Јанко мало поодрасте и стане се с дјецом играти, гдје се скаче, он одскаче, гдје се рве, он обара, гдје се камена меће, он одмеће, гдје се трчи, он утјече: зато му стану дјеца завидјети и као подсмјевајући му се говорити да он нема оца него да је копиле. Кад се то Јанку досади, он једном навали на своју матер да му каже ко је његов отац; нато му мати даде онај прстен, а кад он у њ загледа и проучи шта се на њему пише, он рече: међер сам ја једнога цара син! И зато је послје ишао у Србију и био се с Турцима као тражећи своју очевину..«

И овај опис потсећа на легенду. Познато је веровање, заједничко свима индоевропским народима, да је веза између божанства или демона и смртне жене могућа; оно је изражено у многим митовима и легендама, и нашим и туђим. Наш народ, на пример, верује да су Милош Обилић, Змај Огњени Вук, Реља Бошњанин, Бановић Секула, најзад, може се рећи, сви српски јунаци, у ствари змајски синови («Што год има Србина јунака, Свакога је задојила вила, Многога су змајеви родили», в. Етнограф. Зборн. 31, 1924, 111); исто тако, верује да жена може имати дете са вукодлаком, који је такође демон (в. Вук Речн. s. v. вукодлак, и С. К. Гласник Н. С. 9, 1923, 269 илд). Александар Велики био је син Зевсов, Платон Аполонов, исто тако и Август; врло многи велики људи били су такође синови овога или онога бога. Упор. Eugen Fehrle, *Die kultische Keuschheit im Altertum*, Giessen, 1910, 3 илд; L. Deubner, *De incubatione capita quattuor*, Lipsiae, 1900, 32. Мит о рођењу Сибињанин Јанка и Јање само је, дакле, један од типичних митова о рођењу јунака, при чему је неизоставан услов да јунаков отац буде какво више биће. Потврде за ово могу се наћи и у (инаће рђавој) књизи Otto Rank, *Der Mythos von der Geburt des Helden*, Leipzig-Wien, 1922.

И мотив да детињи отац буде гост, и то са пристанком, и на молбу, девојчиних родитеља, има јасан митолошки карактер. Интересантну паралелу имамо још у миту о Тезејевом рођењу (упор. Apollod. 3, 15, 6 ид; за даљу литературу в. Steuding, у Roscher, *Ausführl. Lex. d. griech. u. röm. Mythol.* 5, 679 ид; Preller-Robert, *Die griechische Heldensage* 2, 706 илд), и у једној недовољно запаженој причи о Аргивљанину Ликосу (Parthen. 1). Иначе се овај мотив налази често у српским причама о лажном царевићу, о којима упор нпр. Bolte-Polivka, *Anmerkungen* 3, 24, и моје примедбе у зборнику приповедака С. К. Академије, стр. 512, уз № 34. Мотив је врло старински, и има своју полазну тачку у веровању да божанство или демон, долазећи у људску кућу као гост, пристаје да ступи у везу са женом из те куће, и на тај начин поклони људима свој плод (отуда познати обичај гостинског проституисања, о коме в., пре свега, Westermarck, *The History of Human Marriage*, London, 1903, 73 илд; упор. такође и мој рад у Етн. Зборн. 31, 1924, 15; 18 ид; 22 илд).

При растанку, дао је Стеван девојци прстен : кад дете које ће се родити одрасте, нека му мајка да тај прстен — по прстену ће син познати свога оца. Маретић (Наша народна епика 179¹) мисли да је овај мотив унесен у наш мит из Фирдусијевог дела »Шахнаме«. Ова претпоставка невероватна је. Она је, уосталом, и непотребна. Давање прстена, као будуће детиње легитимације, мотив је из бајки (Märchenmotiv) и ништа више. Он се налази, на пример, у причи Ј. Војиновић № 1 »Царевић и Арапин« (цар при поласку да девојци »свој прстен с руке и рекне јој, ако се роди син, да му да тај прстен, па по томе прстену да тражи свога оца«), или у причи Б. Вила 11, 1896, 196 »Царево кумче« (цар даје новорођеном детету, које је крстио, »зечин прстен«: »кад кумче узрасте, нека потражи кума, а по томе ће ме познати«) уопште у многим причама овога типа, о коме в. R. Köhler, *Kleinere Schriften* 1, 394 илд, и *Bolte-Polivka*, 3, 24 илд (у неким верзијама, нпр. Добровић стр. 110 илд »Царевић и Циганин«; Зборник С. К. Академије № 34 »Царев син и Циганин« место прстена оставља цар за свога будућег сина писмо. Упор. и сцену са узимањем прстена у Вук Прип. № 62 »У лажи су кратке ноге«. Мотив о прстену који ће будућем детету и детињој мајци послужити као *γνώρισμα*, налази се и у легендама о рођењу Светога Саве, на пример у једној легенди из Ибра или Топлице, коју је забележио Тих. Р. Ђорђевић, в. Вл. Ђоровић, Свети Сава у народном предању, стр. 43 № 1 »Како се родио Свети Сава«. Она се, најзад, налази и у паралелној песми Петрановић 2, 28, 420 (»мухур-прстен«).

Завршетак Вуковог извештаја нема директне везе са депотом Стеваном, али је ипак саставни део Стевановог мита. Стеванов син истакао се међу свим својим вршњацима: »гдје се скаче, он одскаче, гдје се рве, он обара, гдје се камена меће, он одмеће, гдје се трчи, он утјече« и због тога му другови позавиде, почну му пребацивати да је копице, и то је повод да се дечко крене у свет, да тражи оца. Овакво мотивисање пута чисто је митско. Исти овакав прекор, са истим последицама, имамо у миту о Едипу: »Postquam Oedipus... ad puberem aetatem pervenit, fortissimus praeter ceteros erat, eique per invdiam aequales obiciebant eum subditum esse Polybo«, каже се о Едипу Hygin. fab. 67, упор. и Apollod 3, 5, 7, и Carl Robert, *Oedipus, Geschichte eines poetischen Stoffes im griechischen Altertum*, Berlin, 1915, 94). Међу српским умотворинама

згодно је споменути песму о Находу Симеуну, која је такође из Едиповог циклуса (упор. St. Novaković, *Die Oedipussage in der südslavischen Volksdichtung*, Archiv für slav. Philol. 11, 1888, 321 идд, и Höfer у Roscher, *Ausführl. Lex.* 3, 743 идд):

... Изишли су ђаци намастирски,
 Те с' играју игре свакојаке,
 Скачу скока, међу се камена,
 Прескаче им Наход Симеуне,
 Прескаче им, каменом одмеће;
 Мани бјеху ђаци намастирски,
 Па говоре Наход Симеуну:
 »Симеуне, један находниче,
 »Ти не имаш рода ни племена,
 »Ти се не знаш од рода каква си«...

(Вук Песме 2, 13, 33 идд). На овај прекор Симеун се, као и Едип, кренуо да тражи родитеље.

Као што се види, и у овом детаљу из мита о Високом Стевану приповедач се држао схеме која је за рођење јунака створена у врло давној прошлости.

3. Трећи мит о Високом Стевану такође је забележио Вук (Речн. s. v. Високи Стефан, и Живот и обичаји стр. 242). »У народу се нашем приповиједа да је Високи Стефан по смрти оца својега побјегао у Московску, па послје неколико година одонуда с војском преко Маџарске дошао у Србију и с Турцима се био и надвладавши их и претјеравши преко мора бацио за њима свој буздован у море говорећи: кад буздован изашао на сухо, онда се и Турци вратили амо! а буздован одмах сам изиђе на бријег; у том му се анђео јави говорећи: и ти можеш, и коњ ти може, али ти Бог не да!« Упор. и Милићевић, *Кнежевина Србија* 1140; Вук *Посл.* 1998; Петрановић 2, 27, 481 идд; 28, 454 идд; 29, 288 идд; в. и Маретић, *Наша народна епика* 179. У Петрановића 2, 37, 357 идд догађај се везује за име Сибињанин Јанка. Формална сличност и у миту о Марку Краљевићу који је пошао на Косово, в. Тих. Р. Ђорђевић у *Бранковом Колу* 4, 1898, 1211.

Бацање топуза и других предмета у море, праћено клетвом (упор. Петрановић 2, 28, 454 ид »За њим топуз у воду бацио, На топузу клетву учинио«) јесте акт »аналогне« магије: једна немогућност изазива и условљава другу — буздован не може сам да изиђе из мора, па се према томе ни

Турци не могу вратити у Стеванову земљу. У нашој епској поезији овај магични мотив прилично је познат. У другој књизи Петрановићеве збирке, као што је малчас споменуто, јавља се он три пута у вези са Стеваном Високим, и једанпут у вези са Сибињанин Јанком. Али се он налази и у другим циклусима, на пример у песми: »Смрт Марка Краљевића«:

Узе Марко перна буздована,
Узе њега у десницу руку,
Па га баци с Урвине планине
А у сиње у дебело море,
Па топузу Марко бесједио:
»Кад мој топуз из мора изиш'о,
»Онда 'ваки ђетић постануо !«

(Вук Песме 2, 73, 90 илд). У сличном циљу бацају се у Дунав (или у море) кључеви у Вук Песме 2, 13, 181 илд; 14, 107 илд; (74, 13).

Сличне магичне »клетве«, увек у вези са чудом и изненађењем, јављају се често у причама и легендама. Ту се нарочито радо везују за два момента: за ускрсење Христово, и за пад Цариграда. »Пошто су војници разапели Христа — каже се у једној легенди из Левча (»Како је Христос ускрсао«, Зборник С. К. Академије № 161, стр. 401; упор. још и Браство 9—10, 1902, 440, и Б. Вила 12, 1897, 205) — заклали су овна и петла, па овна натакли на ражањ и припекли уз ватру, а петла приставили у лонац, говорећи: кад овај ован на ражњу заблејао, и овај петла у лонцу закукурекао, тад Марић оживео! Није прошло много времена, а ован с ражња оживе, заблеја и побегне у луг; петла из лонца искочи и закукурече, и Христос се дигне из гроба и васкрсне на небо«. — »Кад су Турци ударили на Цариград — каже се у другој једној легенди (Ст. Новаковић, Под зидинама Цариграда, Годишњица 11, 1889, 225 илд; упор. и Вук Врчевић, Помање српске народне свечаности 26¹; Тих. Р. Ђорђевић, Годишњица 24, 1905, 284 ид) — баш онога дана кад су га узели, калуђер у Балуклији пржио је рибу себи за јело. У тај мах дотрчи неко и стане клети и њега и посао, рекавши да су Турци узели Цариград. Калуђер . . . повиче да то није истина, и да ће пре риба коју је он пржио и која је већ пола пржена била, оживети и у воду отићи него што то може бити истина. Није он те речи ни довршио, а полу пржена риба праћакне се из тигања и скочи у воду код манастира«. — О

целом овоме мотиву постоји велика литература, упор. R. Köhler, *Kleinere Schriften* 3, 224 ; 227 ид ; 639 идд ; O. Dähnhardt, *Natursagen* 2, 1 идд ; о нашим умотворинама са овим мотивом говоре нарочито André Mazon, *Contes Slaves de la Macédoine sud-occidentale*, Paris, 1923, 166 ; 185 ; G. Polivka, *Zeitschr. d. Ver. f. Volkskunde* 25, 1925, 47 ; Тих. Р. Ђорђевић, Прилози за књижевност 6, 1916, 160. идд ; моје примередбе у зборнику приповедака С. К. Акад. стр. 544 № 161.

Из овога свега види се да је личност деспота Стевана још врло рано добила митски карактер. У том погледу деспот Стеван (као и Свети Сава и Марко Краљевић) наследио је митове неког старинског путујућег божанства (о чијем карактеру и области в. моје радове С. К. Гласник Н. С. 11, 1924, 47, и Етн. Зборн. 31, 1924, 157); замена је ишла утолико лакше што је деспот Стеван, из политичких разлога, доиста био *viator indefessus* (упор. С. Јиреček, *Geschichte der Serben* 2, 151), па га је као таквог запамтила и народна традиција (упор. нарочито Милићевић, *Књежевина Србија* 1140 ; в. и Маретић, *Наша народна епика* 179 ид), која је његовим путовањима дала друго, митско објашњење. Важно је то да деспот Стеван није само локални јунак. Највише митова о њему забележено је далеко од његове уже области, у Херцеговини, Босни, на Приморју. У тим крајевима, по свој прилици, везан је за Стеваново име мит о рођењу Јанка и Јање ; у сваком случају, у тим је крајевима Стеванова личност добила најизразитије митско обележје.